

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

KİTAP İNCELEMESİ

Guenter LEWY, The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide

Umut UZER

Dr., Atılım Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide

Guenter Lewy

Salt Lake City, University of Utah Press, 2005, 370 sayfa.

Hazırlayan: Umut UZER*

Ermeni soykırım iddiaları, Ermeni diasporası tarafından 1965 yılından itibaren artarak dile getirilmektedir. Bu çabalar, 2015 yılında, Ermenilerce kendilerine uygulandığı iddia edilen soykırımın 100. yıldönümünde, Türkiye'ye bu olguyu kabul ettirilerek taçlandırılmak istenmektedir. Bugüne kadar, 18 ulusal parlamento, 50'den fazla yerel parlamento ve Avrupa Parlamentosu Ermeni soykırımını tanımıştır. Halihazırda değişik ülkelerin parlamentolarında aynı konuda, bekleyen karar tasarıları bulunmaktadır.

Ermeni meselesinin tarihi, hukuki, psikolojik ve siyasi değişik veçheleri vardır. Ancak bunların içinde en önemlisi meselenin siyasi boyutudur. Bu açıdan bakıldığında 1915 olaylarının doğru bir şekilde yorumlanması ve ortaya konması fevkalade önemlidir. Massachusetts Üniversitesi-Amherts emekli profesörlerinden Guenter Lewy'nin *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (OsmanlıTürkiye'sinde Ermeni Katliamları: Tartışmalı bir Soykırım) adlı kitabında bu konu son derece dengeli, bilimsel bir tahlile tabi tutulmaktadır. Guenter Lewy kitabında, hem Osmanlı devletinin politikalarını eleştirilere tabi tutması, hem Ermenilerin tedhiş hareketleri üzerine menfi düşünceler ifade etmesi, kitabın ne Türk yanlısı, ne Ermeni taraftarı olarak tanımlanmasını mümkün kılmaktadır. Ermeni meselesi üzerine yazılan İngilizce yayınların çoğunun kolaylıkla Ermeni taraftarı olarak nitelendirilmesi mümkündür ve bu açıdan, bahsi geçen kitabın bu geniş ve tarafgir literatürü düzeltici önemli bir katkı olduğunu söylemek mümkündür.

Guenter Lewy'nin kitabı, Ermeni meselesi üzerine yazılmış en tarafsız kitaplardan biridir. 1915 olaylarının soykırım olarak tanımlanamayacağını vurgulaması, kitabın Ermeni çevrelerce Türk yanlısı olarak eleştirilmesini de beraberinde getirmiştir. İnternet üzerinden kitap satışı

* Dr., Atılım Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
Kızılcaşar Mahallesi 06836 İncek Gölbaşı Ankara. E-posta: umutuzer@atilim.edu.tr

yapılan *Amazon* adlı sitede bu tür okuyucu yorumları yer almaktadır. Gerçi kitap, Türk okuyucuları da tam manasıyla tatmin etmemiştir. Ermenilerin özel bir trajedi ve felakete maruz kaldıklarını yazması ve Müslümanların da can kayıplarının olmasına rağmen Ermeni kayıplarıyla kıyaslanamayacağını, çünkü Ermenilerin sadece hayatlarını değil, etnik bir cemaat olarak varlıklarını da kayb ettiklerini vurgulaması (s. 241) Türk okuyucularında rahatsızlığa yol açabilecektir.

Bu yaklaşım akademik olarak da tatmin edici değildir. Batı tarih yazımında, Türklerin öldürülmüş olmalarının daha az önemli, hatta önemsiz olduğu şeklindeki fikri altyapının bir yansımasıdır. Bu konudaki eksikliği tamamlayıcı temel eser Justin McCarthy'nin *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*'dir. Bu kitapta Profesör McCarthy 1821-1922 arasında 5 milyon Türk ve Müslüman'ın savaşlar, katliamlar ve hastalıklar sonucu ölmüş olduğunu ve 5 milyon kişinin de göçmen durumuna düşmüş olduğunu yazmaktadır.

Tabii Lewy zaman zaman Türklerin de öldürülmüş olduğunu vurgulamakta ama nedense bu ölümlere Ermenilerin ölümleriyle aynı önemi atfetmemektedir.

Ermeni meselesinde üzerinde durulması gereken unsur, Ermenilerin acı çekip çekmedikleri değil, I. Dünya Savaşı esnasında iktidarda bulunan Jön Türklerin, vuku bulan Ermeni katliamlarını önceden tasarlamış olup olmadığıdır. Yani önemli olan konu Osmanlı Devleti'nin resmi politikası olarak Ermeni milletini soykırıma tabi tutmak kastı ve niyetinin var olup olmadığı olgusudur. Kitabın temel iddiası, Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihat ve Terakki iktidarı döneminde önceden tasarlanmış (*premeditated*) bir soykırım olmadığı yönündedir. (s. ix). Lewy, merkezi hükümetin 1915-1916 tarihleri arasındaki katliamlardan sorumlu olduklarını kanıtlayacak bir vesikanın bulunmadığını kaydetmektedir.

Lewy, Doğu Anadolu'daki vilayetleri Ermeni vilayetleri olarak tanımlamaktadır ki, bu tanımlama tarihi/demografik olarak doğru değildir, zira o bölgede yaşayan Ermenilerin nüfusunun bölgede yaşayan Türk/Müslüman unsurun nüfusuna kıyasla sınırlı olduğu bilinmektedir. Lewy'nin Türkçe yer isimlerine gerekli özeni göstermemesi ve geçmişte yazan misyonerlerin özensiz yazımlarını kullanması, kitap açısından bir başka olumsuzluktur. Aynı durum özel isimler için de geçerlidir. Örneğin, Cemal Paşa'dan bahsederken *Djermal* yazması, İstanbul için *Constantinople* veya Mersin için *Mersina* sözcüklerini kullanması, ayrıca "Müslüman fanatizminin merkezi olan Bitlis" (s. 23) gibi ifadelere yazımında yer vermesi Lewy'nin *oryantalist* geleneğin yargılayıcı üslubunu benimsemiş olduğunu göstermektedir.

Profesör Lewy kitabın araştırması için Berlin'deki Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinden, Londra'daki *Public Record Office*'ten ve

Washington'daki *National Archives*'dan yararlandığını ve buralardaki belgelerin asıllarına baktığında, hem Türk hem de Ermeni tarihçilerin, bu belgelerden sadece işlerine gelen bölümleri aldıklarını ve bazı kısımları görmezden geldiklerini farkettiğini ifade etmektedir.

Kitaba, Ermeni meselesinin tarihi arka planıyla başlayan yazar, öncelikle Osmanlı tarih yazımında 93 *Harbi* diye bilinen, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı üzerinde durmaktadır. Lewy savaş esnasında, Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordusunun başında Mikayel Loris Melikov (Melikyan) adında bir Rusya Ermeni'sinin bulunduğunu, Rus ordusunda birçok Ermeni'nin yer aldığını, ancak, asıl önemlisinin Anadolu Ermenilerinin işgal ordusuna rehberlik ettikleri olduğunu vurgulamaktadır.

Savaşın ardından 2 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayestafanos Antlaşması'nın 16. Maddesi'ne göre Bab-ı Ali, Ermenilerce oturuşan vilayetlerde reform yapmayı kabul etmiş ve onları Kürtlere ve Çerkezlerle karşı korumayı taahhüt etmiştir. Osmanlı Devleti bu anlaşmayla, "Ermeni bölgeleri" olan Kars, Ardahan ve Karadeniz limanı Batum şehrini Ruslara terk etmek zorunda kalmıştır.

Ayestafanos Anlaşması'yla Rusya'nın pek çok kazanım elde ettiğini gören İngiltere bu durumdan rahatsızlık duyarak 13 Temmuz 1878'te Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına ön ayak olmuştur. Adıgeçen anlaşma, Rusya güdümündeki Bulgar devleti projesinden vazgeçiyor, ancak Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya bağımsızlıklarını kazandırıyor ve Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından idare edilmesini kararlaştırıyordu.

Bu olayların sonucu olarak Avrupalı güçlerin Ermeni meselesine müdahil olmaya başlaması Osmanlı Devlet adamlarını endişeye sevk etmiştir. Zira biliyorlardı ki, reform talepleri özerkliği, özerklik de bağımsızlığı getirmekteydi.

Ermenilerin geleneksel dostu olan James Bryce dahi, ki 1916 senesinde Arnold Toynbee ile *Mavi Kitabı* kaleme alacaktır, 1896 yılında eğer Berlin Antlaşması olmasaydı, Ermenilerin son iki yıldaki katliamlara maruz kalmayacaklarını, çünkü Düvel-i Muazzama'nın müdahalelerinin Padişah Abdülhamit'in kuşularını artırdığını yazacaktır. (s. 8-9).

Nitekim, Osmanlıların şüphelerinin boşuna olmadığını bir başka kanıtı 1878 Berlin Kongresi'ne Ermenilerin sözcüsü olarak katılan Başpiskopos Mıgırdıç Kırmıyan'ın, yazdığı dilekçelerde ve yaptığı konuşmalarda özgürlük talebinde ve bu amaca ulaşmak için silahlı mücadele çağrısında bulunmuş olmasıdır. (s.9-10) Bütün bunlara tepki olarak, 1891 yılında, Doğu Anadolu'dan toplanan askerlerle Hamidiye Alayları kurulmuştur.

Tabii, asıl silahlı mücadele, 1887 yılında İsviçre'nin Cenevre şehrinde Hınçak (Çan) Partisi ve 1890'da Rusya kontrolündeki Tiflis şehrinde kurulan Taşnaksütyun (Federasyon) Partisi'nin faaliyete geçmesiyle başlayacaktır. Her iki partinin de tüzükleri incelendiğinde ve terör uygulamalarına bakıldığında silah yoluyla Ermenistan'ın bağımsızlığını hedefledikleri açıkça görülebilecektir. Bu dönemde ayrıca kitap, risale ve makaleler yoluyla Türkiye'nin Ermenilere mezalim yaptığı propaganda yapılmaktadır.

Hınçak Partisinin önyak olduğu 1894 Sason ayaklanması ile başlayan isyan hareketi daha sonraki çatışmaların öncüsü olmuştur. Bu olaylardaki temel hedef, Müslümanları tahrik ederek Ermenilerin katledilmelerini sağlamak ve böylece Avrupalıların onları kurtarmak için müdahale etmelerinin zeminini hazırlamak olmuştur.

Burada, William Langer tarafından ifade edilen *provokasyon tezi* Justin McCarthy tarafından da kabul edilmiştir. Richard Hovannisian ve Ronald Grigor Suny bu konuda gereksiz bir tepki göstermekte ve savunmaya geçmektedirler. Ermeni komitecilerin büyük güçlerin müdahalesini getirme çabası son derece açık bir şekilde belgelenmiştir. Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin'e bir Ermeni komiteci tarafından Avrupalı güçlerinin müdahalesini sağlamak için Müslümanları tahrik ettiklerine dair itiraf buna en güzel örneği teşkil etmektedir. İngiltere'nin Erzurum Başkonsolosu Robert Graves de benzer gözlemlerde bulunmuştur. Dolayısıyla Lewy, Ermenilerin sadece kendilerini savunmadıklarını, bunun yanında provakatif eylemlerde buldukları sonucuna varmıştır. (s. 19)

Hınçak mensuplarının başkentte organize ettiği 1895 gösterileri Avrupalıların reform önerilerini desteklemek için yapılmış ve çıkan olaylar sonucu 60 Ermeni ve 15 jandarma ölmüştür. 1896 Osmanlı Bankası'nın ele geçirilmesi, Van ve Zeytun isyanlarını çıkaranlar hep Avrupalı konsolosların araya girmesi sonucu affedilmişler ve ülke dışına çıkarılmışlardır. 1895-1896 yıllarındaki isyanlar sonucu Osmanlı kaynaklarına göre 13.000, Alman Büyükelçiliğinin raporlarına göre 60.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Ancak burada vurgulanması gereken en önemli unsur, Alman Büyükelçiliğinin olaylar hakkındaki raporunun Osmanlı hükümetinin Ermenilerin öldürülmesi şeklinde bir emrinin var olmadığı şeklindeki yorumudur.

Bu tarihten sonra aralıklarla Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar, hatta 1921'e kadar uzanan çatışmalar silsilesi vuku bulmuştur. Örneğin, 1897'de 250 Taşnak militanı Van'daki Kürt aşiretlerine saldırmıştır. 1904'te *Andranik* ve *Murat* gibi çeteciler Sason'da saldırılarda bulunmuşlardır. 1905 yılında Sultan II. Abdülhamit'e başarısız bir suikast girişimi yapılmıştır.

I. Jön Türk Kongresi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile istibdat rejimine karşı işbirliği yapan Taşnaklar, 1913'te Köstence şehrindeki kongrelerinde Talat Paşa'yı öldürmeye karar vermişlerdir. Dolayısıyla, II. Abdülhamit'e karşı Taşnaklar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki geçiçi işbirliği kısa ömürlü olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nda hemen önce Avrupalı güçlerce hazırlanan bir plana göre, Ermeni vilayetleri olduğu iddia edilen 6 vilayetin (vilayet-i sitte) Hıristiyan veya Avrupalı bir vali yönetiminde tek bir vilayet olarak birleştirilmesi ve bu bölgeye özerklik verilmesi öngörülmekteydi. Rusya'nın teşviki ve Fransa ve İngiltere'nin onayı ile Osmanlı'ya empoze edilen bu plan, 8 Şubat 1914'te imzalanmıştır. Ancak bu plan, Aralık ayında savaş çıkınca uygulanamamıştır. Bu reform planının uygulanması Ermeni bağımsızlığını getirecekti, çünkü Balkanlar'daki benzer projeler Osmanlı İmparatorluğu'nun o toprakları kaybetmesi sonucunu doğurmuştu.

Lewy'nin Ermeni meselesi literatürüne en önemli katkısı, Ermeni iddialarının çürük temellere dayandığını vurgulamasıdır. Lewy kitabında, Ziya Gökalp'ın ırkçı olarak tanımlanması, Talat Paşa'nın Ermenilerin öldürülmeleri için gizli telgrafı olduğunun iddia edilmesinin tamamıyla yanlış bilgilere dayandığını ve tarihin çarpıtılması olduğunu ifade etmektedir. (s. 44-45). Ayrıca Ermeni iddialarının üç temel taşı olarak nitelenebilecek olan *Naim Bey'in Anıları*, Teşkilat-ı Mahsusa'nın katliamlardaki rolü ve 1919-1922 arasında İstanbul'da toplanan Divan-ı Harb-i Örfiler, kesinlikle merkezi hükümetin Ermenilerin yok edilmesinin planlayıcısı ve uygulayıcısı olmadığını kanıt olduğunu ifade etmektedir. Divan-ı Harb-i Örfiler, İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesi sonucu işgalci güçlerin baskısı ve intikam güdüsüyle hareket eden iktidardaki Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin hesap sorma niyetlerinin sonucu olarak kararlar vermiş ve önceki hükümeti Ermeni katliamı yapmakla suçlamıştır. Bir Osmanlı memuru olan Naim Bey'in anıları, Andonian tarafından satın alınmış, daha sonra da Boğos Nubar Paşa tarafından propaganda amaçlı kullanılmıştır. Bu anıların sahte olduğu şüphe götürmez bir şekilde kanıtlanmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa üzerine doktora tezini yazan Philip Stoddard bu kuruluşun tehcirde bir rolü olmadığını yazmaktadır. Bütün bunların ışığında Guenter Lewy, Ermeni iddialarının dayandığı üç temel unsurun da mesnetsizliğini ifade etmektedir. Diğer taraftan Lewy, misyonerlerin ve konsolosluk raporlarının yanlış olduklarını, sadece iddialar içerdiğini ve bunların Vahakn Dadrian gibi akademisyenler tarafından çarpıtılarak sunulduğunu, dolayısıyla bu kişilerin akademik etiği ihlal ettiklerini, *Mavi Kitap*'ın dedikodulara dayandığını, Büyükelçi Morgenthau'nun propaganda yaptığının Profesör Heath Lowry tarafından kanıtlandığını vurgulamaktadır.

Savaş esnasında her iki tarafın da çok vahşice davrandığını, Osmanlı'nın isyanlara çok sert tepki gösterdiğini, ancak meselenin Türkler için hayatta kalma mücadelesi olduğunu da vurgulayan yazar, Ermeni isyanlarının tarihi arka planının anlaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır.

24 Nisan 1915'te İstanbul'da 2000 civarında Ermeni politikacı, gazeteci, doktor tutuklanmıştır. 27 Mayıs'ta ise tehcir kararı alınmış ve Van, Bitlis, Erzurum vilayetlerinde, Adana, Mersin livalarında (şehir merkezleri hariç), Maraş Sancağı'nda (şehir merkezi hariç) yerleşik tüm Ermenilerin Musul vilayetine ve Zor sancağına zorunlu göçe (tehcir) tabi tutulmalarına karar verilmiştir.

Kitapta Lewy, tehcir güzergahını ve yol esnasında olan olayları ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. Dahiliye Nezareti 14 Temmuz tarihinde Erzurum-Erzincan arasında 500 Ermeni'nin katledildiğine dair kendisine gelen bilgiler doğrultusunda benzer olaylara müsamaha gösterilmemesi yönünde yerel makamların dikkatini çekmiştir. (s. 163). Aynı dönemde, Harput vilayetini mezbaha vilayeti olarak tanımlayan Konsolos Davis, katliamları bizzat görmediğini ancak binlerce cesetle karşılaştığını ve cinayetlerin esasen Kürtler tarafından yapıldığını Büyükelçi Morgenthau'ya bildirmiştir. (s. 174) Ancak, Tuncelilerin, Hıristiyanlara dostça bakan Alevi mezhebenden olduklarından dolayı, Ermenileri koruduklarını da eklemiştir. (s. 176). Ancak Lewy'nin ABD Konsolosu Davis hakkındaki yorumu, adigeçenin tarafsız olmadığı şeklindedir. Şöyle ki, Urfa'da Ermenilerin devrimci teşkilatlarının olmadığını yazan Davis'e rağmen, komitecilerin Ermeni mahallesinde 16 gün boyunca Türk askerleri ile çatıştığı bilinen bir gerçektir.

1915 olaylarında Osmanlı Devleti'nin Ermeni cemaatini külliyyen yok etme planı olmadığını en önemli göstergelerinden birisi, Ermenilerin başkent İstanbul'da yaşamaya devam etmeleridir. Hitler Almanya'sında Yahudilerin rahat bir şekilde Berlin'de yaşamaya devam etmelerinin mümkün olmayacağı son derece açıktır. (204, sayfa numarası mı?)

Savaş döneminde ülkenin doğusunu işgal eden Ruslara yardım eden ve Türk ordusunun ikmal yollarını kesen, köylerini basan Ermeni vatandaşların bölge dışına gönderilmeleri askeri zaruretten doğmuştur. Ancak onları imha etme fikrinin olmadığını bir başka göstergesi olarak Cemal Paşa'nın Suriye'ye varmış olan Ermenilere yemek sağlaması, iş bulması ve hastaneler açırması örnek verilebilir. Bu yardımlar devlet adamlarının iyi niyetleri arasında sayılabilir.

Bu dönemdeki karşılıklı çatışmaların sonucu olarak Ermeniler 642.000 kayıp vermiştir ki bu da nüfuslarının yüzde 37'sine tekabül et-

mektedir. Diğer bir deyişle, savaştan önce 1.750.000 olan Ermeni nüfusu, savaştan sonra 1.108.000'e düşmüştür.

Yazara göre, Ermeni Meselesi'nde üzerinde durulması gereken en önemli unsur Ermenilerin acı çekip çekmedikleri değil, I. Dünya Savaşı esnasında iktidarda bulunan Jön Türklerin vuku bulan Ermeni katliamlarını önceden tasarlamış olup olmadığıdır. Kendisinin vardığı sonuç, Osmanlı Devleti'nin resmi politikası olarak Ermeni milletini soykırıma tabi tutmak niyetinin olmadığıdır. Yani kitabın temel iddiası Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihat ve Terakki iktidarı döneminde önceden tasarlanmış (*premeditation*) bir soykırım olmadığı yönündedir. (ix, sayfa numarası mı?).

Lewy'e göre, merkezi hükümetin 1915-1916 tarihleri arasındaki katliamlardan sorumlu olduklarını kanıtlayacak herhangi bir vesika bulunmamıştır. Varolan belgeler ya sahte ya da güvenilirliği şüphelidir. Savaş bölgesinde bulunan Batılı ülkelerinin konsolosluk raporları ise konsolosluk mensupları tarafından yapılan yüzeysel gözlemleri kapsamaktadır.

Guenther Lewy ayrıca, Ermenilerin ve onların görüşlerini benimseyen yazarların Türk sivilleri ve askerleri arasındaki çok yüksek can kaybına tamamen gözlerini kapamış olduklarını vurgulamıştır. Ayrıca ihmal, hastalık ve açlık yüzünden vuku bulan ölümler de görmezden gelinmiştir. (s. 250).

Bu arada ifade edilmesi gereken birkaç nokta daha vardır. İstanbul, İzmir ve Halep'teki Ermeniler büyük ölçüde tehirden masun tutulmuşlardır. Doğu ve Orta Anadolu'dan tehcir edilen Ermenilerin nihai hedefleri olan Zor vilayetine yürüyerek gitmelerinin sebebi bu bölgelerde tren yolunun var olmamasıdır. Halbuki Batı Anadolu ve Çukurova bölgelerinden tehcir edilenler trenle sevk edilmişlerdir. Bir başka nokta, Protestan ve Katolik Ermenilerin önemli bir kısmının tehcir edilmemiş olmalarıdır. Kitap ayrıca, tehcir konusunu anlatırken şu yorumu da yapmıştır: Doğu'da Kürt ve Çerkez çetelerinin saldırısına uğrayan Ermeniler, Çukurova'da Kürt nüfusunun az olması nedeniyle ciddi katliamlara maruz kalmamıştır. Şimdiki Suriye'de bulunan Rasül-ayn kasabasında, savaştan önce birçok Ermeni'nin yaşamakta olduğu bilinmektedir. Ancak önemli bir kısmı orada yaşayan Çerkezler tarafından katledilmişlerdir. Dolayısıyla tehcir farklı bölgelerde farklı sonuçlar vermiştir.

Hükümetin tehcir uygulanması konusundaki kararnameleleri iyi niyetle hazırlamış olduğundan yazarın şüphesi yoktur. Bununla birlikte yazar, tehcire maruz kalanların korunmasının Osmanlı bürokrasisinin kabiliyetlerinin ötesinde olduğunu, sevk işlemi için yeterince araç olmadığını, sevke tabi tutulanların beslenmeleri için yeterli yiyecek bu-

lunmadığını vurgulamaktadır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, zamanın hükümeti kendi askerlerini bile beslemekten acizdi.

Lewy'e göre Ermeniler kurban olmakla beraber, olayların çıkmasında ve başlarına gelenler konusunda çok da masum değillerdi, belli ölçülerde olayları tahrik etmişlerdi. Lewy'e göre, Osmanlı iktidarının temel suçu beceriksiz veya ehil olmamaktı.

Osmanlı hükümetinin dolaylı bir sorumluluğu olmakla beraber suç, suçu işleyen bireylere ait olmalıdır ki, burada tamamen Türk devletinin veya Türk milletinin suçlanması kabul edilemez bir durumdur. Ermeniler 1. Dünya Savaşı'nda savaşıyan taraftı. Nitekim Fransız Dışişleri Bakanı'na mektup yazan Boğos Nubar Paşa, Türklere karşı Ermenilerin Fransızlar, İngilizler ve Ruslarla beraber savaştıklarını savunmakta, dolayısıyla ayrıcalıklı bir muameleye tabi tutulmaları gereği üzerinde durmaktaydı.

Kitabı bitirirken yazar, Ermeni meselesinde en önemli görevin tarihi siyasetçilerin ve aşırı unsurların elinden kurtarmak olduğunu ifade etmektedir.

Sonuç olarak kitap tarafsız bir akademisyen kimliğiyle yazılmıştır ve temel hedef olarak hakikatin ortaya çıkarılması konulmuştur. Ciddi bir çalışma olan bu kitabın bir an önce Türkçe'ye tercüme edilmesinde fayda vardır. Öyle gözüküyor ki, akademik bir konu olmakla beraber zamanla daha çok siyasi bir mesele haline dönüşen Ermeni Sorunu farklı platformlarda tartışılmaya ve Türkiye üzerinde baskı aracı olarak kullanılmaya devam edecektir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, tarihiyle yüzleşen bir Türkiye, sadece Ermenilerin trajedisini değil, kendi atalarının da katliamlara ve sürgünlere maruz kaldığını görecektir. Bu durumun sonuçlarının bugünden ne olacağını kestirmek zordur.